

בליליא — ועשה לך נסים בלילה (ת"א); לילה: ותיכלון יתיה בלילה — ותאכלו אותו בלילה (ת"י).

ג. כי בחפזון יציאת מארץ מצרים: החפזון הזה מראה כי גם בשעת הגאולה הם היו בידי מעניהם, אשר גרשו אותם מבלי לתת להם אפשרות להכין להם צידה לדרך, ועל ידי כך אין בני ישראל יכולים לחשוב, כי בכוחם ועוצם ידם הם השתחררו ממצרים, אלא רק יד ה' עשתה זאת (על פי רד"ה).

למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך; ותשתעבד למקום בכל לב (ב"ש).

ה. לא תוכל לזבח את הפסח באחד שעריך: הוא הדין לשאר קרבנות, אלא משום שכתוב בכל מושבותיכם תאכלו מצות הייתי יכול לחשוב אף פסח כן, לכן הזהיר לא תוכל לזבח את הפסח באחד שעריך; או מפני שכולו נאכל לזרים הייתי יכול לחשוב ששחיטתו בכל מקום (על פי ה.); אף על פי שפסח מצרים נעשה בזולת מזבח ובזולת מקדש, לא יעשה כן לדורות (ס).

ה. ששת ימים תאכל מצות וכיום השביעי עצרת: שתהיה עצור מעשות מלאכה נוסף על אכילת מצות (ב"ש).

י. מסת: לשון מס, כמו (אסתר י', א') וישם המלך אחשורש מס, מכאן אמרו רבותינו שאין מביאים חגיגה וראיה וכל דבר שבחובה אלא מן החולין, כלומר, מס הוא שהטיל עליך לתת משלך, ולפי הפשט משמע כפי השגת ידו (ב"ש).

י"א. ושמחת לפני ה' אלהיך: לפיכך הזכיר כאן שמחה בשבועות ובסוכות ולא בפסח, שעיקרו של פסח להזכרת הנס של יציאת מצרים, ועדיין אין זמן שמחת לקיטת התבואה (ב"ש).

ט"ו. שבעת ימים תחג לה' אלהיך במקום אשר יבחר ה': ולא הזכיר כאן השמיני של חג שכבר הזכיר (ויקרא כ"ג, ל"ו; במדבר כ"ט, ל"ה) ואיננו חיוב שנעלה בו לרגל פעם אחרת (רמב"ן); והיית אדך ש מ ח: תהיה שמח בלבד, ובשמחתך לא יתערב עצבון (ס).

ש פ ט י ם

י"ח. תתן לך: בלשון יחיד, כי זוהי אזהרה לכנסת ישראל, היינו לסנהדריה גדולה, להעמיד בית דין בכל עיר (על פי הנצי"ב).

י"ט. לא תמה משפט: עם כל אחד מהשופטים ידבר (א"ט); יעור עיני חכמים: בשמות (כ"ג, ח') כתוב: יעור פקחים; חכמים בתורה ופקחים בעניני העולם בדרישה וחקירה (כ"ק על פי הגר"א).

כי השחד יעור עיני חכמים: אפילו עיני חכמים, ואין צריך לומר עיני טפשים; ויסלף דברי צדיקים: אפילו דברי צדיקים, ואין צריך לומר דברי רשעים (על פי טפרי').

כ. צדק צדק תרדף: עם בעלי הריב ידבר (א"ע); צדק צדק תרדף: כל ימיו, ולכן נאמר פעמים (על פי א"ע); צדק צדק תרדף: צדק בדבור וצדק במעשה (על פי בחי'); צדק צדק תרדף: הן לזכות והן לחובה; למען תחיה: החיים הנצחיים; וירשת את הארץ: למטה (מ"ב).

כ"א. לא תטע לך אשורה כל עץ אצל מזבח ה' אלהיך: באזהרה זו נכללים שני לאוין, שאינם מעניין אחד: א) איסור אשורה וזה אסור בכל מקום; ב) איסור נטיעת אילן אצל מזבח, והרי כאילו כתוב: לא תטע לך אשורה, לא תטע לך כל עץ אצל מזבח וגו' (נצ"ב); אצל מזבח: כי שם היו רגילים, כדכתיב בגדעון (שופטים ו', כ"ה) והרסת את מזבח הבעל אשר לאביך ואת האשורה אשר עליו תכרת; כל עץ: שום אילן שלא יבואו לעבדו (רשב"ם); אשורה: אין לפרש כאן אשורה כבשאר מקומות שהיא אילן הנעבד, כי כאן הזהירנו התורה מלנטוע אילן אצל המזבח או בכל עזרה, בין אילן סרק ובין אילן מאכל, אפילו לנוי למקדש וליופי לו, אבל צריך לפרש מלת אשורה מלשון ישר, והוא תואר לכל אילן העולה ישר משרשו שאיננו נוטה לכאן ולכאן, או שהוא ישר וחלק בלי גבשושיות ובליסות, ומפני שהאילן הישר יותר מהודר לעבודה, תשמש מלת אשורה בפרטות גם לסמן אילן הנעבד, ולפי שהאשרות היו ממין אילן מיוחד, הוסיפה התורה לומר כל עץ — מאיזה מין שיהיה (על פי כו"ק).

כ"ב. אשר שנא ה' אלהיך: כלומר, לשם ע"ז אשר ה' שונא, וכן לשם במה להקריב משנפסלו הבמות, שמאותה שנה שנאם, אבל אם העמיד מצבה על קבורת המת לכבוד כמו שעשה יעקב לרחל, ולהזכיר שמו, כמו שעשה אבשלום שהעמיד מצבה בחייו, ולזכרון דברים כמו שעשו בני גד ובני ראובן על הירדן — מותר (ב"ש).

פ ר ק י ז

א. לא תזבח: אגב אזהרתו על המזבח הזהיר על הזבחים (ב"ש).

ב. דבר רע: גזול (על פי ת"י).

ג. וילך ויעבד: בכל מקום יזכור הכתוב בעבודה זרה לשון הליכה, נביא

שקר (דברים י"ג, ג') נלכה אחרי אלהים אחרים ונעבדם, במסית (שם, ז') נלכה ונעבדה, ובעיר הנדחת (שם, י"ד) נלכה ונעבדה, ויתכן שמפני שהאיסור הזה הוא

החמור ביותר מכל האיסורים שבתורה, כי כל המודה בעבודה זרה כופר בכל התורה כולה. נחוצה התאמצות מיוחדת לנפש הישראלי להענין פנים לפרוק מעליו עול מלכות שמים, לכן הזכיר כאן לשון הליכה, כי המקרא מקשר לשון הליכה עם כל דבר הזקוק לזריזות והתאמצות יתרה, כמו שכתוב גם בַּמַּרְגְּלִים (במדבר י"ג. כ"ו) וילכו ויבואו (על פי כו"ק); „ההליכה" מסמנת כאן את ההתרחקות מהיהדות (על פי ה.).

ו. **עַל פִּי שְׁנַיִם עֵדִים**: בעבור שאמר והוגד לך — בסתר — ושמעת הדבר — בגלוי — הוצרך לפרש אעפ"י שהוגד לך ושמעת — לא יומתו אלא על פי שנים עדים (על פי א"ע); על פי שנים עדים או שלשה עדים: לגבי עדים אין הדין אחרי רבים להטות (על פי ב"ש).

יומת המת: יתקטל דחיב קטול — יומת החייב מיתה (ת"א).

ז. **יָד הָעֵדִים תְּהִיָּה בּוֹ בְּרֵאשֵׁנָה לְהַמִּיתוֹ**: כדי שידקדקו בעדותם שתהיה אמת שאם היה שקר תקשה עליהם יותר הפעולה הזאת מעדות שקר כי בני ישראל רחמנים הם (מ"ב).

ח. **כִּי יִפְלֵא מִמֶּךָ דְבַר**: עם השופט ידבר (א"ע); **כִּי יִפְלֵא מִמֶּךָ דְבַר**: „ממך" — הכתוב מדבר בתלמיד חכם, שכן הסכל לא יפלא ממנו דבר אשר מעולם לא ידע (מ"ב); **בֵּין דָּם לְדָם**: לפי פשוטו בין רציחה לרציחה בין שוגג למזיד (רשב"ם); **וּבֵין נֶגַע לְנֶגַע**: כמו פצע וחבורה (א"ע והרמב"ן); **וּמִצֵּאֵנוּ נֶגַע לְהוֹרָאָה זֶה** (משלי ו', ל"ג) נגע וקלון ימצא (שד"ר).

ט. **הַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם**: כי יש כהנים שאינם מיחוס לוי (שמואל ב' ח', י"ח — ובני דוד כהנים היו) (א"ע).

י"א. **עַל פִּי הַתּוֹרָה אֲשֶׁר יוֹרוּךְ**: אלו התקנות והגזרות והמנהגות שיררו בהם לרבים כדי לחזק ולתקן העולם; **וְעַל הַמִּשְׁפָּט אֲשֶׁר יֵאמְרוּ לְךָ**: אלו דברים שילמדו אותם מן הדין באחת מן המדות שהתורה נדרשת בהן; **לֹא תִסָּר מִן הַדְּבָר אֲשֶׁר יִגִּדוּ לְךָ**: זו הקבלה שקבלו איש מפי איש (הרמב"ם, הלכות ממרים פ"א הל"ב).

י"ב. **וְהָאִישׁ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה כַּזֶּה**: שיוורה לעשות, דהו יעשה, שיגרום לעשות, אבל אם שנה כדרך שהיה שונה פטור (ב"ש). (עיין סנהדרין פ"ו ע"ב במשנה).
י"ג. **וְכָל הָעָם יִשְׁמְעוּ וִירְאוּ**: כיון שישמעו שנהרג רב גדול על זאת יתאחד ירא לנפשו (ב"ש).

י"ד. **וִירְשָׁתָהּ וַיִּשְׁבַּתָּהּ בָּהּ וְאָמַרְתָּ אֲשִׁימָה עָלַי מֶלֶךְ**: לא הותרו למנות מלך אלא אחרי כבוש וחלוק, כדי שלא יתפארו שהארץ נכבשה לפניהם בכח מלכם ובזרוע ידם ככל יתר מלכי הגויים (מ"ב); **כִּכֹּל הַגּוֹיִם**; התנבא לעתיד בימי

שאלו שהרי אמרו בלשון הזה ממש, דאם לא כן מה טעם שיאמר הפסוק ככל הגוים (מ"ב).

ט"ו. אשר יבחר ה' אלהיך בו: על דעת המפרשים שיהיה נבחר על פי נביא או במשפט האורים, ואם כן — מה טעם להזהיר לא תוכל לתת עליך איש נכרי, והשם לא יבחר בנכרי; ועל דרך הפשט אמרו שום השים עליך מלך אשר יבחר ה' אלהיך בו ולא אשר שנה ה' אלהיך, ודעתי בדרך הפשט כי טעם אשר יבחר — שכל מולך על העמים — מאת האלהים הוא (על פי רמב"ן).

לא תוכל לתת עליך איש נכרי: אפילו ככלות הנביאים ואורים ותומים, כי אז יהיה מנויו על פי בית דין הגדול (מ"ב); לא תוכל לתת עליך איש זכרי אשר לא אחיך הוא: לא למלכות בלבד, אלא כל שררות שבישראל, לא שר צבא, לא שר חמשים או שר עשרה, אפילו ממונה על אמת המים שמחלק ממנה לשדות, ואין צריך לומר נשיא שלא יהא אלא מישראל, שנאמר מקרב אחיך תשים עליך מלך — כל משימות שאתה משים לא יהיו אלא מקרב אחיך (רמב"ם). הלכות מלכים פ"א, הלכה ד'.

ט"ז. וה' אמר לכם לא תספון לשוב בדרך הזה עוד: מצוה היתה ולא נכתבה (א"ט); לא תספון לשוב בדרך הזה ע"ד: לא נאסר לשוב למצרים כי אם בדרך הזה, כלומר, מארץ ישראל למצרים, אבל משאר ארצות מותר (מ"ב).

י"ח. והיה כשבתו: בתחלת מלכותו (א"ט); וכתב לו את משנה התורה: לפי כשהיה הדיוט כבר כתב לו ספר תורה כמו שמתחייב כל אחד מישראל, ועכשיו שנעשה מלך הוצרך לשנות ולכתוב עוד אחרת (מ"ב); מלפני הכהנים: רצונו שיעתיקו מאצל הכהנים מספרם שהוא היותר מדוקדק שאפשר (מ"ב על פי הרלב"ג).

י"ט. והיתה עמו: התורה; וקרא בו: בספר (א"ט). כ. לבלתי רום לבבו: נרמז כאן בתורה איסור הגאות, כי הכתוב ימנע המלך מגאות ורוממות הלב, כל שכן האחרים שאינם ראויים לכך (רמב"ן); לבלתי רום לבבו: זהו טעם לכסף וזהב לא ירבה לו; ולבלתי סור מן המצוה: זהו טעם ספר תורה שיהא יוצא ונכנס עמו (ב"ט).

פ ר ק י ח

א. אשי ה' ונחלתו יאכלון: אמורי הקרבן הם חלק גבה ונקטרים על האש, ואין הכהנים אוכלים אותם, אולם כל הקרב ע"ג המזבח, אף שאינו עולה לאשים,

וגם בסוף היין שע"ג המזבח שממנו יורד לשתין, נקרא אשה (במדבר ט"ו, י) כי אשה תרגומו קרבן (כ"ק).

ג. **מאת זבחי הזבח** : חוב נתינת המתנות הוא על השוחט, וממנו הכהן תובע כששוחט בהמת ישראל, ואינו יכול לומר לו: בעל הבהמה יתן לך (כ"ק). על פי חולין קל"ו ע"א). הזרע והלחיים והקבה: הלחיים בעבור היותם ראשית הגוף, והזרוע בעבור היותו ראשית האברים המשתרגים בגוף, הקיבה ראשית המעים, כי הראשית בכולם ינתנו למשרתי ה' לכבודו יתברך (רמב"ן בשם הרמב"ם). ט"ו. **נביא מקרבך** : כמו שכתב הרמב"ם (הלכות יסודי התורה פרק ז') שלא על פי אות ומופת בלבד נודע כי הוא נביא, אלא שיודעים כי הוא ראוי לכך על פי חכמתו הרחבה ופרישתו ומעשיו שנתעלה על בני גילו וכל זה אי אפשר לדעת על בוריו אלא כשהוא מקרבך (נצ"ב); א ל י ו ת ש מ ע ו ן : אם יצוה מצות שעה (ט).

ט"ז. **ככל אשר שאלת** : לא השלים הכתוב בכאן השאלה ששאלו, כי באמרם לא אוסיף לשמוע את קול ה' אלהי לא יזכו לנביאיו, אבל כאשר אמרו קרב אתה ושמע כל אשר יאמר ה' אלהינו ואתה תדבר אלינו את כל אשר ידבר ה' אלהינו אליך ושמענו ועשינו — אז קבלו להאמין בנביאיו ולשמוע ולעשות את כל אשר יצוה ה' על ידם; ולכן אמר בכאן, נביא מקרבך מאחיך כמוני יקים לך ה' ותאמין בו כאשר אתה מאמין בי כי כן שאלת להיות דברי ה' עמכם על ידי ושתשמעו אלי, אם כן תאמינו גם כן בשאר הנביאים הבאים אחרי, כי כמוני כמוהם, וזה טעם הטיבו אשר דברו להאמין בנביא (רמב"ן).

כ"ב. **ולא יהיה הדבר** : וכגון שאין תשובה ומעשים טובים שינחם הקב"ה בשבילם; הרי חזקיהו תפילה הועילה לו, ולנינה — כי שבו מדרכם הרעה (רשב"ם).

פ ר ק י ט

א—ב. **וישבת בעריהם ובבתיהם. שלוש ערים תבדיל לך** : ולא תחכה בהבדלת שלש הערים האלו עד שתבנה ערים חדשות ובתים חדשים בערים ההרוסות (רד"ה על פי הגר"א).

ג. **תכין לך הדרך** : לכוון הדרכים לערי מקלט, לתקנו, להרחיבן, ומסירים מהן כל מכשול וכל תקלה, ואין מניחים בדרך לא תל ולא גיא, ולא נהר (בלי גשר), שלא לעכב את הבורח לשם (כ"ק); ושלש: פן ירדוף גואל הדם (רשב"ם). ד. **והוא לא שנא לו** : מה שאין פן אם הוא שונא לו, או אי אפשר לדעת. אם הוא הרג בלי דעת, כי אילי הערים בזה להכותו נפש, אולם (ה') ואשר יבא

את רעהו ביער...: ודבר זה בסכנת עצמו, שהיה הגרון קרוב להרוג את החוטב עצמו, על כן ברור שהוא בשגגה וגולה (נצי"ב).

ו. והכהו נפש: דרך קצרה — והכהו מכת נפש, במקום שתצא נפשו (א"ע) ולו אין משפט מות: ופליגי בה תנאי (מכות דף י' ע"ב) חד אמר ברוצח הכתוב מדבר, וחד אמר בגואל הדם הכתוב מדבר שאין לו משפט מות על שהרג את הרוצח בשוגג, כי לא שונא הוא לו מתמול שלשום, אלא לבבו חם והרי זה כמו שלבו אונסו, ומשום הכי יש לחוש לכך שלא יירא גואל הדם לעצמו ויהרוג את השוגג (על פי הנצי"ב לפי פירושו של הריטב"א).

ז. על כן אנכי מצוך לאמר שלש ערים תבדיל לך: ולא ירכה הדרך כל כך, אבל עיקר מצות ערי מקלט בא אפילו בלי מורא מגואל הדם, רק בשביל שגלות מכפרת על רוצח בשגגה, רק מה שצוה הכתוב "שלש ערים תבדיל לך" הוא מזה הטעם של מורא מגואל הדם (נצי"ב).

ח. ואם ירחיב... כאשר נשבע לאבתוך: לישראל הבטיח ארץ שבעה עמים, אבל לאברהם הבטיח בברית בין הבתרים ארץ עשרה עמים (מ"ב על פי הרשב"ם) (עיי' ברש"י).

י. ולא ישפך דם נקי: של ההורג בשגגה (הנצי"ב).

י"ב. זקני עירו: חכימיה קרתיה — חכמי העיר (ת"י).

י"ג. לא תחוס עינך עליו: כי הרחמנות על הרוצחים שפרכת דמים היא, כי בזה יתנו יד לרוצחים אחרים (מ"ב על פי הרמב"ן); וטוב לך: שלא יוסיף הרוצח להרוג אחרים והנשארים ישמעו וייראו (ס); ובערת דם הנקי: ענינו: שופך הדם הנקי (על פי ת"א).

כ. והנשארים: ורשיעא דמשתירין — והרשעים הנשארים (ת"י).

פ ר ק כ'

א. כי תצא למלחמה: לחוצה לארץ, שבמלחמת מצוה לא היו שבים מעורכי המלחמה, אלא יוצא אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה (סוטה פרק ח' משנה ז') (ס).

ג. אל תיראו: בלב; ואל תחפזו: לנוס (א"ע).

ד. כי ה' אלהיכם ההלך עמכם: יזהירם שלא ירא לבבם ולא ייראו מן האויבים ויאמר שלא יבטחו בזה בגבורתם לחשוב בלבם: גבורים אנחנו ואנשי חיל למלחמה; רק ישיבו לבם אל ה' ויבטחו בישועתו ויחשבו כי לא בגבורת הסוס יחפץ ולא בשוקי האיש ירצה כי רוצה ה' את יראיו את המיחלים לחסדו; להלחם לכם עם איביכם: כי יפילם לפניהם לחרב; להושיע אתכם: שלא

יפקד מהם איש, כי יתכן שינצחו את אויביהם וימותו גם מהם רבים כדרך המלחמות (רמב"ן).

ה. ילך וישב לביתו: כי לבו לביתו, לא למלחמה, על כן ינוס ויניס אחרים (א"ט).

ה. הירא: להכות אחר; ורך הלבב: לסבול מכת אחר (א"ט); ולא ימס את לבב אחריו: עשאו בעל "הלכות גדולות" לא תעשה שלא ימנע מלשוב שלא ימס את לבב אחיו כלבבו (רמב"ן).

ט. ופקדו שרי צבאות בראש העם: כי התורה תצו' כדרך הארץ ותעשה הנסים עם יראיו בהסתר, ואין החפץ לפניו לשנות טבעו של עולם זולתי כאשר אין שם דרך בהצלה אחרת או להודיע שמו לצריו לעתים, כאשר היה בקריעת ים-סוף או כיוצא בו (רמב"ן).

י. וקראת אליה לשלום: רש"י מפרש — על פי ספרי — שבמלחמת הרשות הכתוב מדבר, אבל קריאת השלום אפילו במלחמת מצוה — חובה היא — שהייביב לקרא לשלום אפילו לשבעה עממים, שהרי משה קרא לשלוב לסיחון מלך האמורי ולא היה עובר על עשה ועל לא תעשה שכתוב: "כי תחרם תחרים ולא תחיה כל ישמה"; וכונת רבותינו בספרי אינו בכתוב הזה, כי אם — בפסוקים ט"ו, ט"ז — להבדיל בין מלחמת הרשות לבין מלחמת מצוה במקרה כשהעיר איננה משלימה: במלחמת הרשות — ברחוקות — צוה הכתוב להכות את כל זכורה ולהחיות להם הנשים והטף הזכרים, ובערי העמים האלה צוה להחרים גם הנשים והטף, ובירושלמי כתוב שיהושע קיים פרשה זו; מו עשה יהושע? היה שולח פרוסדגמא (ירושלמי שביעית פ"ו) בכל מקום שהיה הולך לכבוש והיה כותב בה: מי שמבקש להשלים יבא וישלים, ומי שמבקש לילך לו, ילך לו; ומי שמבקש לעשות מלחמה יעשה מלחמה; לכך אמר הכתוב (יהושע י"א, י"ט) לא היתה עיר אשר השגימה אל ישראל בלתי החוי ישובי גבעון, מכלל שאם רצו להשלים היו משלימים אתם (על פי הרמב"ן).

י"ג. כל זכורה: הלוחמים (נצי"ב).

ט"ז. לא תחיה כל נשמה: הנשים שאינן רוצות לקבל מצוות בני נח, והטף — אין אתה רשאי לספק להם מזונות (כמו ותחיינה את הילדים, פרשהו רבותינו שהיו מספקות להם מזון כדי להחיותם) — כדי להחזיק בהם לעבדים ולשפחות. רק ישלחום לנפשם ויוכלו ללכת אל מקומות סמוכים שאין בהם מיושבי ישראל, ואפילו בא"י עצמה במקום שלא נחלו ישראל, ומה שנאמר במלחמת סיחון ועוג (דברים ב', ל"ד; ג', ו') ונחרם הנשים והטף, אין זה מצווי לא תחיה כל נשמה,

ולא בקשו לכבוש את ארצו כי אם לעבור דרך מדינתו, והם הקשו ערפם גם בזה ויצאו לקראת ישראל למלחמה (על פי כו"ק).

י"ט. לתפשה: ולא להשבייתה ולהחריבה (על פי ספרי); לא תשחית את עצה: דרך השחתה שלא לצורך המצור (רמב"ן); לא תשחית את עצה: לא במצור בלבד, אלא בכל מקום הקוצץ אילן מאכל דרך השחתה לוקה, אבל קוצצים אותו אם היה מזיק אילנות אחרים, או מפני שמזיק בשדה אחרים, או מפני שדמיו יקרים; לא אסרה תורה אלא דרך השחתה, ולא האילנות בלבד, אלא כל המשבר כלים, וקורע בגדים, והורס בנין, וסותם מעין, ימאבד מאכלו דרך השחתה, עובר בלא תשחית (רמב"ם); כי ממנו תאכל: שהרי צריכים לך למאכל לאחר שתתפוש את העיר ותהיה שלך (רשב"ם); כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור: כל "כי" שאחרי "לא" מתפרש "אלא"; את עץ המאכל שאיננו חוזק ומבצר לאנשי העיר אותו לא תכרות, אבל עצי השדה אשר האדם נסתר בהם כדי לבא מפניך במצור, מפני שהם קרובים לעיר — אותם תכרות (על פי הרשב"ם).

כ. רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא: אף על פי שיהיה ממין עצי מאכל, כשתדע שהוא זקן או מקולקל באופן שאינו עושה פרי שיהא ראוי שיטרח האדם בענינו — אותו תשחית (ט).

פ ר ק כ " א

ג. והיה העיר: והיה דבר זה לעיר שיקחו עגלת בקר דוגמת (בראשית כ"ה, י"ד) והיה הנערה (ח).

ד. נחל איתן: שהוא שוטף בחוזק (אב, על פי הרמב"ם); אשר לא יעבד בו: להבא, כי העבר אי־אפשר לדעת מה שהיה מבריאת העולם עד העת ההיא ובפעולה הזאת בעל השדה יחזור לדעת מי הוא הרוצח כדי שלא תתערף העגלה ויחסר שדהו (מ"ב).

ה. ועל פיהם יהיה כל ריב: עונש כל ריב (א"ע).

ו. ירחצו את ידיהם על העגלה הערופה בנחל: על מקום עריפתה של העגלה (ספרי).

כ י ת צ א

י"ד. בכסף: דבר הכתוב בנהוג על פי רוב, והטעם — בשום דבר (על פי א"ע). ט"ו. והאחת שנזאה: כמו (שמות י"ח, ד') ושם האחד אליעזר (מ"ב).

ט"ז. לא יוכל לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה הבכר: לא יעביר הבכורה מן הבן בשביל שנאת זו או אהבת זו, אבל אם יעשה זה בסבת רשעת הבן הבכור או ראוי להעביר, כאמרם ז"ל (ב"ב קל"ג ע"ב) אם לא היה נוהג כשורה, זכור לטוב; וכן נראה שעשה יעקב אבינו כאמור (ד"ה א' ה', א') ובחללו יצועי אביו נתנה בכרתו לבני יוסף בן ישראל (ס.); על פני בן השנואה הבכר: בחיי הבכור, אבל אם מת הבכור בחיי אביו, אעפ"י שהוא יורש חלק בכורתו בקבר ומורישו מן הדין לבניו, אם רצה הזקן ואמר: ירשו בני כך וכך בנכסי ובנו של בני הבכור יטול כך וכך בנכסי, דבריו קיימין, כדרך שהם קיימין במקום שאין שם בכור, וכן איננו עובר בלאו הוזה אם לא הכיר הבכור לאחר מותו — כי לא מצאתי על פני אלא בחייו: על פני אהרן אביהם (במדבר ג', ד'), על פני תרח (בראשית י"א, כ"ח) וכן כולם (רמב"ן): אין הדין שחדשו הרמב"ן מקובל על הפוסקים, ואפשר לפרש את המלים על פני נגד רצונו כמו: "המכעיסים אותי על פני" (ישעיהו ס"ה, ג'), כי מלת פנים יורה על הרצון, ומלת "על" יורה התנגדות, והיה טעם המקרא: לא יוכל לבטל את הבכורה שלא לרצון הבכור, אבל אם הבכור מתרצה בכך אין כאן משום לא יוכל לבכר, ובמדרש רבה במדבר סוף פרשה ב' איתא: ויכהן אלעזר ואיתמר על פני אהרן אביהם — רבי יצחק אמר בחייו רבי חייה בר אבא אמר במותו, ולכן אין ראית הרמב"ן ראייה מכרחת (על פי כו"ק).

על פני בן השנואה: במקום בן השנואה, כמו (שמות כ', ג') ולא יהיה לך אלהים אחרים על פני (במקומי) (ח).

י"ז. כי את הבכר בן השנואה יכיר לתת לו פי שנים: האותיות "בכר" נוטלות פי שנים מהאותיות הקודמות להן — א', י', ק' (מ"ב). יכיר לתת לו: יכיר כדי לתת לו, ללמד שאם מת איש והניח נשיו מעוברות, אין לו לנולד ראשון דין בכור, שהרי לא הכירו אביו בחייו (ח).

י"ח. סורר ומורה: כי מריו מסיר התקוה שישוב מסוררתו (ס.); ומורה: לא די שהוא סר מהדרך הישרה — הוא רוצה להיות מורה להוריו וללמדם (על פי א"ב).

איננו שמע בקול אביו ובקול אמו ויפרו אתו ולא ישמע אליהם: רק אם האב והאם עושים כל אשר מוטל עליהם כדי לחנך את בנם שילך בדרך הישרה, האם והאב מאוחדים בדרישותיהם החנוכיות (פסוק כ') — איננו שומע בקולנו — היה לנו קול אחד) — ראוי בן סורר ומורה לעונש, כי או האשמה איננה מוטלת על ההורים, אלא עליו (על פי ה').

כ"א. וכל ישראל ישמעו ויראו: לפי דעה אחת של חז"ל (סנהדרין ע"א ע"א) לא אירג מעולם דין זה של סורר ומורה ולא עתיד להיות, ויש לשאול, מפני מה

הוצרכה התורה לכתוב זה? — כדי ללמד את מדת החיוב של אהבת ה', שהרי אין לך אהבה חזקה בעולם כאהבת האב והאם לבן, וכיון שהוא עובר על מצות ה' באופן שתואר כאן בתורה, חייבים הם בעצמם להביאו לבית דין לסקילה (על פי בחי'י).

כ"ב. והומת ותלית אתו על עץ: אחרי מיתה, ולא חי (על פי ספרי); על עץ: תלוש, דוגמת (אסתר ה', י"ד) יעשו עץ גבוה חמשים אמה (ח.).

כ"ג. כי קבור תקברנו: מכאן שקבורת המת היא מצוה, ואם אפילו ברשעים — קל וחומר בשאר המתים (מ"ב).

קללת אלהים: אלהים הוא להפליג הדבר כמו (תהלים ל"ו, ז') כהררי אל, או (שיר השירים ח', ו') שלהבת יה, וכן כאן פירושו — בזיון גדול ומופלג מאד הוא בזיון התליה: קללה הוא לשון בזיון בכל מקום (הר"ל וכו"ק בשם הגר"א).

ה ר ק כ"ב

ב. ולא ידעתו: או לא ידעתו (מ"ב).

ג. לא תוכל להתעלם: זה שאמר לא תוכל להתעלם אין להבין אותו בהשבת אבדה בלבד, אלא הוא הדין בשאר כל הפרטים ושאר כל התועלת שביד האדם להביא לחברו או להסיר ולדחות נזקו ממנו, הרי הוא חייב בכולם, וכענין שאמר הכתוב (ויקרא י"ט, י"ח) ואהבת לרעך כמוך (בחי"י).

ה. כלי גבר: תקון זין דגבר — כלי זיין של גבר (ת"א); לא יהיה כלי גבר על אשה: מנע הכתוב כלי זיין מן האשה כדי שלא תצא למלחמה ויהיה סבה לזנות (בחי"י על פי א"ע); ר' אליעזר בן יעקב אומר מנין שלא תצא אשה בכלי זיין למלחמה? תלמוד לומר לא יהיה כלי גבר על אשה (נזיר ג"ט ע"א).

ו. כי יקרא: כמו יקרה ב"ה, והוא לשון מקרה (על פי א"ע).

לא תקח האם על הבנים: כי אכזריות היא בלב להיות אם על בנים רטשה (הושע י', י"ד) (א"ע); מלוי תפקיד אם מגין על האם (על פי ה.).

ז. שלח תשלח את האם: כדי שהאם לא תצטער בראית לקיחת הבנים, ועלינו להתרחק ממדת האכזריות ולהתנהג במדת רחמנות (על פי הרמב"ם והרמב"ן).

ואת הבנים תקח לך: זוהי רשות ולא חובה (ה.).

למען יטב לך והארכת ימים: זה נאמר אצל כבוד אב ואם בדברות השניות

(כ"י).

ח. כי תבנה: הוא הדין לקונה או יורש או שנתנו לו במתנה (מ"ב על פי

טפרי'; ולא תשים דמים בביתך: לרבות כל דבר מזיק כגון כלב רע וסולם רעוע (ח. על פי ב"ק ט"ו).
כ"ז. צעקה: שמא צעקה (רשב"ט).

פ ר ק כ"ג

ה. על דבר אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים: הם בני עמון: ואשר שכר עליך את בלעם בן בעור: זהו מואב, כי הכתוב (דברים ב' כ"ט) אומר: כאשר עשו לי בני עשו הישבים בשעיר והמואבים הישבים בער, הייני שהוציאו לחם ומים חוץ לגבולם (עיין רש"י שם), והנה אברהם הציל את לוט ואשתו מן החרב והשבי, ובזכותו שלחם ה' מתוך ההפכה והיו מואב ועמון חייבים לעשות טובה לבני אברהם (על פי ב"ש והרמב"ן); אשר לא קדמו: שניהם לא קדמו, אבל מואב נתן לחם ומים בכסף, ולא כן עשו העמונים; אמנם מואב הוסיף על חטאתו פשע אשר שכר עליך, ובכך לא תדרוש שלומם, ששניהם לא קדמו, ועמון לא נתן אפילו בכסף, ומואב שנתן שכר את בלעם (ט).

ח. כי אחיך הוא: רצה הקב"ה להרגיל את ישראל במעלת הנפש. וכל שנפשו גבוהה יותר מקרב את קרוביו, ע"כ צוה לזכור אחת לבני אדם; לא תתעב מצרי: אף על פי שלסוף שעבדו בכם, לא תתעבנו, כי גר היית בארצו: והטיב לכם בראשונה (רבותינו בעלי התוספות בעקבות פירוש רש"י): כי גר היית בארצו: גם זה מתכונות הנפש הנעלה לגמול טובה ולא להיות כפוי טובה, שנקרא נבל, ע"כ הרגיל הקב"ה אותנו במצוה זו (נצי"ב).

י. כי תצא מוחנה על איביך ונשמרת מכל דבר רע: מנהג המחנה היוצא למלחמה כי יאכלו כל תועבה ויגזלו ויחמסו ולא יתבוששו, והישר בבני האדם בטבעו יתלבש אכזריות וחימה כצאת מחנה על אויב, ועל כן הזהיר בו הכתוב ונשמרת מכל דבר רע, ועל דרך הפשט היא אזהרה מכל הנאסר (על פי הרמב"ן).
י"ז. עמך ישב בקרבך: אין ראוי שתהיה לעבדים עיר מיוחדת, פן ירבו וימרדו שמה, אבל ישבו בקרב ישראל (א.ב.).

כ. לא תשיך: אזהרה ללוה (רש"י), מה שאין כן בשאר דיני ממונות, שאם רצה הוא לזווק בנכסיו רשאי, אבל מפני רגילות החטא הזה יזהיר בו גם הלזה (רמב"ן).

כ"א. לנכרי תשיך: תתן לו הרבית אם התנית עמו ולא תבגוד: ולא תשיך לא תשיך: אעפ"י שהתנית עמו ושאתה מתרצה לפרוע: אסור לך לתת לו רבית; למען יברכך: כשלא תבגוד בנכרי ולא תחלל את השם (ט); לנכרי תשיך ולא אחיך לא תשיך: אם ישראל יצטרך לקחת מעות ברבית יקחם

מיד הנכרי. לפי שאם יקחנו מיד הישראל יהיה עון פלילי לשניהם יען אשר לא זכר עשות חסד ולא הלוהו בחנם כמו שצותה התורה, ויעברו שניהם בכל הלאוין שזכר ברבית, ואמנם כשיקחם מן הנכרי לא יהיה זה עון ולא יחשב אכזריות לנכרי שאין חיוב החסד וההלואה בחנם מוטל עליו (א.ב.); והנה הנשך מצד עצמו איננו דבר בלתי ראוי, כי האנשים עם ממונם כספם ותירושם ודגנם ראוי שירויחו, ואם אדם אחד בקש מאדם אחד מעות לעסוק בסחורה ויחשוב שירויח מאתים באלף שקלים, שילווה לו, מדוע לא יתן לו מנה? הנה הדבר הוא בעצמו אינו נמאס גם לא מגונה והוא סחורה ומשא ומתן והגון מפאת עצמו, כי כמו שהאדם אינו מחויב לתת מעותיו לאחר כי אם דרך צדקה וחסד, ככה איננו מחויב להלוות מעותיו חינם כי אם בדרך צדקה וחסד במתנת חנם, ולכן מיחס הקב"ה את הענין הזה במדרגת חסד שיעשה עם אחיו כשילוהו כספו מבלי רוח ותועלת כלל, ולפי שהוא לפנים משורת הדין ראוי לעשותו עם האחים, שהם ג"כ מחויבים בצדקה, ואיננו מחויב לעשות כן לנכרי, שגם עליו אין חיבה כזו (על פי א.ב.); על הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה: אע"ג דאין חילוק בזה בין א"י לחו"ל, מ"מ שכר מצות וחוקי התורה גדול יותר בא"י (נצי"ב על פי א.ב.).

כ"ב. לא תאחר לשלמו: כי מתנת הנדיב מהירה, ואם בנדרי קרבנות איננו עובר באל תאחר אלא אחר שיעברו על הנדר שלש רגלים, הרי בענין נדרי צדקה חייב לשלמה מיד מפני צורך העניים (עיין ר"ה ו' ע"א) (על פי א.ב.); כי דרש ידרשנו ה' אלהיך מעמך והיה בך חטא: עכ"פ ידרשהו השם יתברך מעמו ויפרע ממנו בין מדעתו בין שלא מדעתו, וחטא איחור הנדר ישאר בהיותו, וזהו אמרו והיה בך חטא, רוצה לומר דופי וחסרון (א.ב.); והיה בך חטא: עונש (ר"ט).

כ"ג. וכי תחדל לנדר לא יהיה בך חטא: שלא תאמר — כיון שהנדר הוא זרע במצוה, אדור כדי שאודרו במצוה ואף אם לא אוכל להשלימו אחר כך, מכיון שהיה ברצוני להשלימו בשעת הנדר, יהיה לי צדקה, לכך אומר וכי תחדל לנדור לא יהיה בך חטא, אבל אם תדור ולא תשלם או אם תאחר לשלמו יהיה בך חטא על כן טוב אשר לא תדור (בה"ט על פי הרמב"ן).

כ"ד. וחרמש לא תניף על קמת רעך: איסור חדש, מה שאינו בכרם, כי שם לא הוזכר לתלוש הענבים בכלי שבוצר בו לבעליו, אבל בקמה האזורה היא שלא יקטוף כי אם ביד ולא בכלי שקוצר לבעלים, והטעם — כי בכלי בצירה אפשר לבצור מעט או הרבה כפי הנדרש, אבל בחרמש אי אפשר לקצור פחות ממלא ההרמש, ואפשר שלא יהיה נצרך לאכילת מלא חרמש, על כן אסרה תורה שלא יקצור לעצמו כלל בחרמש (נצי"ב).

פ ר ק כ ד

ד. ולא תחטיא: צווי לישראל (א"ט).

ה. לא יצא בצבא: להלחם במלחמת הרשות עם האויבים, כי במלחמת חובה ובבא הצר הצורך על הארץ יצא חתן מחדרו לעזרת השם יתברך בגבורים (א.ב.).

ו. כי נפש הוא חבל: כתרגמו (ארי בהון מתעבד מזון לכל נפש) (רשב"ט).

ז. מאחיו: והוסיף מבני ישראל כי אדום נקרא אח (לעיל כ"ג, ח') (א"ט).

ט. זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים: שהיתה אחות המלך והכהן הגדול ונסגרה מחוץ למחנה (ב"ש); זכור את אשר עשה ה' אלהיך

למרים: לפי דעתי היא מצות עשה ממש כמו זכור את יום השבת לקדשו, זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים, זכור את אשר עשה לך עמלק, והיא אזהרה

מלדבר לשון הרע, יצוה במצות עשה שזכור העונש הגדול שעשה ה' לצדקת הנביאה שלא דברה אלא באחיה אשר אהבתו כנפשה ולא דברה בפניו שיבוש ולא

בפני רבים רק בינה לבין אחיה הקדוש בצנעה, וכל מעשיה הטובים לא הועילו, גם אתה אם תשב באחיך תדבר בבוז אמך תתן דופי לא תנצל, ויש בכתוב זה אזהרה

גדולה להנמנע מלשון הרע בין בגלוי בין בסתר בין במתכוין להזיק ולהכזות בין שאינו מתכוין להזיק כלל, חו מצוה מכלל תרי"ג מצוות (על פי הרמב"ן).

י"א. יוציא אליך את העבוט החוצה: המשכון שרוצים ליקח מן הלוה להיות המלוה בטוח במעותיו, יוציא הלוה עצמו, ואסור למלוה ולשליח בית דין

לבוא לביתו ולקחתו, אבל כשרוצים למשכנו לפרעון החוב, מותר לשליח בית דין להכנס לביתו, דאם לא כן במה יכפוהו ללוה לפרוע חובו (כו"ק בשם הרא"ש).

י"ב. ואם איש עני הוא: יקרא עני כאשר אין לו עבוט אחר כיוצא בו

(רמב"ן).

י"ד. לא תעשק שכיר עני ואביון: ידבר הכתוב בהוה, שהעניים והאביונים

והגרים משכירים עצמם (רמב"ן); לא תעשק שכיר עני ואביון: שלא יאחר לפרוע שכרו, וקרא האיחור הזה עושק וגזל, ואם מאחר אפילו שעה אחת —

אחרי הזמן החוקי של התשלום — שכר עני ואביון, אשר נושא את נפשו אליו, הרי זה עשק גמור (על פי א.ב.).

ט"ו. תתן שכרו: ובמקום אחר מכנה השכר בשם פעולה (ויקרא י"ט, י"ג)

לא תלין פעולת שכיר וכמו (ירמיהו כ"ב, י"ג) ופעלו לא יתן לו או (איוב ז', ב') וכשכיר יקוה פעלו; פעולה היא השכר על מלאכה שלמה בפני עצמה כדרך החייטים,

שלא יקפיד בעל החפץ אם המלאכה נמשכת זמן רב או נגמרת מהר, ושכר יאמר על הגמול עבור עבודה בהתאם להמשך זמן כגון שכיר יום, שכיר שבוע, שכיר

חודש (על פי כו"ק).

ט"ו. לא יומתו אבות על בנים: אפילו על חטא המורד במלכות ישראל, שמנהג המלכים הקדמונים היה להרוג גם את בניהם שלא יקומו לשונאים למלכות, מ"מ אסרה תורה למלכי ישראל להרוג זה בשביל זה בחמלת ה' על עמו, וזה קיים אמציהו מלך יהודה כאמרו (מ"ב, י"ד): ויהי כאשר חזקה הממלכה בידו ויך את עבדיו המכים את המלך אביו ואת בני המכים לא המית ככתוב בספר תורת משה אשר צוה ה' לאמר לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות: בבית דין, אבל הקב"ה פוקד עון אבות על בנים כשאוחרים מעשה אבותיהם בידיהם (רשב"ט).

י"ט. קצירך: אבל אם הוא קוצר תבואת אחרים אין לו רשות לעשות שכחה לעניים (נצי"ב).

כ"ב. וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים: והיית שמח — לו היו המצרים גותנים לך פאה ועוללות, על כן יש לך להתנהג כך עם הגדכאים (על פי הנצי"ב).

פ ר ק כ"ה

א. ושפטום: השופטים (א"ט).

ב. בן הכות: בחיריק כמו בן גון (א"ט); והכהו לפניו כדי רשעתו במספר: לא יהא הפקר לשוטרים להכות כמו שחפצים, אלא יהא כדי רשעתו, לפי ערך הרשעות ובמספר מצומצם (נצי"ב).

והפילו השפט: בצווי, וכן והכהו, והעד — לפניו (א"ט).

ג. מכה רבה: שלא יכול לסבלה (ט).

ה. לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זר: נסתפק לחכמינו (יבמות צ"ב ב') פירושו דקרא, אם לא תהיה ללאו אתיא (היא איננה רשאית). יתופסין בה קדושין כבשאר חיבי לאוין, או לא תהיה — לא יהא בה הויה (היא איננה יכולה) (כו"ק); ויבמה: זאת האשה מיום היותה אשת המת היתה יבמתו, ואיך אמר ויבמה, וכו לקמן לא אבה יבמי? יש מפרשים כי יבם הוא מן המלים המשמשות בנין וסתירה, כמו שרש (להשריש — ולעקר את השרשים) או סקל (סקלו מאבן, וסקלתו באבנים) ככה טעם ויבם אותה — הסר והעבר היבום ממנה בקחתך אותה לך לאשה (כו"ק על פי ח); אולם במקרא, במשנה ובתלמוד נמצא שם יבם ויבמה רק על אחי הבעל ביחס לאשתו הנשארת אחרי מותו בלי בנים ממנו, ואפשר לפרש את השם יבמה מהשם במה, והוא ענין גובה ורוממות, והטעם הוא כי אחרי נשואיה עם אחי בעלה היא מתרוממת משפלת מדרגתה של אלמנה בלי ילדים (על פי כו"ק).

ו. והיה הכבוד אשר תלד יקום על שם אחיו המת ולא ימחה שמו

מישראל: איננו כפשוטו שיקרא הבן הראשון כשם המת ראובן או שמעון כמוהו. שהרי בבוועו נאמר כן (רות ד', י') ולא יכרת שם המת מעם אחיו ומשער מקומה. ולא קראו אותו מחלון, אבל הכתוב הזה הוא על דרך האמת הבטוחה. וסמכו בו רבותינו מדרש (עיין ברש"י) (רמב"ן) אמר רבא אע"ג דבכל התורה כולה אין מקרא יוצא מידי פשוטו הכא אתאי גורת שהאפיקתיה מפשטיה לגמרי, ואי לאו ג"ש הוא אמינא שם שם ממש (מסכת יבמות כ"ד א').

י"ב. וקצתה את כפה: מצוה על כל הרואה זאת במקום שיש בו סכנת נפשות למנעה מהשתדלותה זאת גם ע"י חתיכת ידה, אם אי אפשר להציל את האיש באופן אחר; לא תחוס עיניך: אם אי אפשר למנוע סכנת האיש אלא באבדת נפש האשה המחזקת במקום הסכנה לא נמנע מלהאביד נפשה ומלהרגה, כן הוא פשט הפסוק לפי הספרי (כ"ק).

י"ג. לא יהיה לך בכיסך: אף על פי שלא תרצה לשקול בו משום אל תשכן באהלך עולה (מ"ב).

אבן ואבן: כמו (תהלים י"ב, ג') בלב ולב, לבות שונים, וכן (אסתר א', ח') כרצון איש ואיש — שונים בדעות, כך אבן ואבן שונות במשקל (כ"ק).

ט"ז. כל עשה אלה: בויקרא (י"ה, כ"ז) כתוב: "כי את כל התועבת האל" ודרשו חז"ל (ב"ב פ"ח) כי קשה עונשן של מדות יותר מעונשן של עריות, שזה נאמר בהן אל וזה נאמר בהן אלה; כי במדות התשובה קשה מאשר בעריות, מפני שהתנאי הראשון לתשובה במדות פסולות, כמו בכלל בגנבה ובגזלה, הוא להשיב את הגזול לנגזל, וכאשר סוחר עושה עול במדות קשה לו להזויר, מפני שקשה לו למצא אח"כ את כל הנגולים; במקרה כזה, יש על החוזר בתשובה לעשות דברים שיש בהם משום צרכי צבור (בארות וכדומה) אולם — אין זו תשובה מעליותא (ב"ב פ"ח, תוספות ד"ה התם) (על פי ה.); כל עשה עול: אפילו לא במשקלות אלא באופן אחר (נצי"ב); כל עשה עול: בפה ובמעשה, בסתר ובגלוי (א"ע). י"ז. זכור: בפה (ספרי); לא תשכח (י"ט): בלב (ספרי); זכור את אשר עשה לך עמלק: עמלק, אשר סומך רק על חרבו ורואה את כבודו — בהשמדת כל העמים החלשים והנחשלים" — הנהו הנגוד הגמור לעם ישראל, הנזהר מכל עול ביחס לזולתו, ואחד מתפקידיו של עם ישראל הוא למחות את זכר עמלק מתחת השמים! (על פי ה.).

י"ט. לא תשכח: גם בשעה שאין בידנו לקיים במעשה את המצוה הזאת, אסור לשכוח את עם עמלק ואת המצוה למחות את זכרו (על פי הנצי"ב).